

VERLIBR JANRÍNÍN TEORIYALÍQ TALQÍLANÍWÍ

Jienbaev Musa Azatbaevich – *tayansh doktorant*jienbaevmusa1998@gmail.com*Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЖАНРА ВЕРЛИБРА

Жиенбаев Муса Азатбаевич – *базовый докторант**Каракалпакский государственный университет имени Бердаха*

THEORETICAL ANALYSIS OF THE GENRE OF VERS LIBRE

Jienbaev Musa Azatbaevich – *doctoral student**Karakalpak State university named after Berdakh*

Tayanch so‘zlar: lirika, verlibr janri, ritmik xususiyatlar, lirik proza, prozaviy lirika, sintaksistik verlibr, intonatsiya, logik urg‘u.

Rezyume. Maqolada lirikadagi verlibr janri, uning kelib chiqishi, an‘anaviy va yangi turlari, ritmik xususiyatlari va shakliy tuzilishi ko‘rib chiqiladi. Shuningdek verlibr janrining qofiya, vazn, satr, sher mazmuniga tasiri va grammatik xususiyatlari ham tahlil qilinadi.

Ключевые слова: лирика, жанр верлибра, ритмические особенности, лирическая проза, прозаическая лирика, синтаксический верлибр, интонация, логическое ударение.

Резюме. В статье рассматриваются жанр верлибра в лирике, его происхождение, традиционные и новые виды, ритмические особенности и формальная структура. Также анализируются влияние жанра верлибра на рифму, размер, строку и содержание стихотворения, а также его грамматические особенности.

Key words: lyrics, free verse genre, rhythmic features, lyrical prose, prosaic lyrics, syntactic free verse, intonation, logical stress.

Summary. The article examines the genre of free verse in lyrics, its origins, traditional and new types, rhythmic features, and structural composition. It also analyzes the impact of the free verse genre on rhyme, meter, line, and poetic content, as well as its grammatical features.

Kirisiw. Dúnya ádebiyattanıwında verlibr búgingi kúnge shekem kóp izertleniwine qaramay lirikadagi eń tartıslı hám quramalı janrlardıń biri bolıp qalmaqta. XIX ásirde qalıplesken bul janrǵa Evropa shayırlarınıń dóretiwshilik izlenisleri, lirikada jańa forma jaratıw maqseti menen tiykar salındı. Ózinde epikanıń da, lirikanıń da elementlerin jámlegen janr XIX ásir anglichan ádebiyatında proza, nemis ádebiyatında antik grek lirikası, al francuz ádebiyatında dástúriy francuz qosıqlar tiykarında qalıpleskenlikten, janrdıń teoriyalıq negizleri, túrleri hám poetikalıq ózgeshelikleri túrlishe analizlenbekte, janrdıń shegarasın belgilewde tartıslı pikirler, kózqaraslar dawam etpekte.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. Verlibr – (fr. vers – qosıq, libres – erkin) ólshem hám uyqasqa iye bolmaǵan, prozadan tek belgilengen qosıq qatarlarına ajratılıwı menen parıqlanatuǵın qosıq [1:957]. Onda qosıq qatarları, gáppler shayırdıń poetikalıq maqseti hám qálewine baylanıslı jayǵastırıladı. Belgili rus ádebiyatshısı V.M.Jirmunskiv erkin qosıqtıń dástúriy qosıqtan baslı ayırmashılıǵın hám áhmiyetin bılay túsindiredi: “Dástúriy qatań metrikalıq kompoziciyanıń bolmawı, yaǵnıy metrikalıq jaqtan teńdey qosıq qatarlarına hám strofalarǵa bólinbew – kompoziciyalıq dúzilistiń basqa da áhmiyetli faktorların, birinshi gezekte, ritmikalıq-sintaksislik parallelizmnıń hár qıylı túrlerin baslı orıńǵa shıǵaradı. Sintaksislik qatarlardıń kórkemlik jaqtan tártiplestiriliwı hám oǵan baylanıslı bolǵan pátlerdiń nızamlı jayǵasıwı bizler kónligip qalǵan strofalıq lirikadagi qatań metrikalıq sxemanıń ornın basadı” [2:527-528]. Bul pikirler verlibrdıń dástúriy qosıqtan ayırmashılıqların kórsetiw menen birge ústemlik táreplerin de ashıp berdi. Óytkeni, verlibr dástúriy

lirikaǵa jayǵaspaǵan qosıq formaların, ritmikalıq ózgesheliklerdi ózinde sáwlelendire aldı.

Erkin qosıqtıń imkanyatları tuwralı lirika izertlewshisi M.Gasparov mınaday pikirlerdi bildiredi: “Eger taktovik (rus lirikasındaǵı qosıq túrlerinen biri – M.J) taza tonikanıń eń tártipke salınǵan forması bolǵan bolsa, onıń eń erkin forması – ritm hám rifmasız jazılǵan erkin qosıq (verlibr) edi. Ol XX ásir Evropa poeziyasında rawajlana baslaydı. Erkin qosıq “qosıqtan” hám “prozadan” kelip shıqqan dep qabıllanıwı múmkin, bunda tek ekinshisi ǵana qosıq qurılısındaǵı revolyuciyalıq hádiyse bolıp esaplanadı” [3:231]. M.Gasparov erkin qosıqtıń proza tiykarında payda bolıwı degende – verlibr dástúriy qosıq ólshemlerine emes, al prozalıq sóylew namasına, onıń sintaksislik qurılısına súyeniwin názerde tutadı. Erkin qosıq ózine jat bolǵan “proza” maydanına kirip, onı ritmge saladı. Bul qosıq qurılısınıń sırtqı qatań qaǵıydaların rifma, buwın sanı, turaqlı metr, irkilis belgilerin tárk etip, prozalıq tildeń ishki imkaniyatlarınan qosıq jasaw degen sóz. Ózbek ádebiyatshısı M.Ibrohimov verlibrdıń mánilik, emocionallıq jańalıǵına ayırıqsha dıqqat qaratqan: “Svobodniy stix” (verlibr) “volniy stix”dan o‘zining sheri nutqqa xos barcha element va komponentlarining yana ham norasmiy, sochilgan, universal tarzda qo‘llanilishi bilan farq qiladi. Shoir bu poetik shaklda o‘z niyatini, olg‘a surayotgan g‘oyasini istemolchilar qalbi va ongiga kuchli xis-hayajon bilan etkazishda misralarning sintaktik qurilishida, ulardagi bo‘g‘inlar miqdori va sifati (urg‘uli yoki urg‘usiz), turoqlar soni, band strukturasi, qofiya tartibi, ritm va ohang toblanishlarida o‘zini mutlaqo erkin his etadi, yani hech qanday majburiy qoida-qonunlarga rioya qilmaydi” [4:201]. Al, erkin qosıqtagi eń tiykarǵı elementlerden biri – bul

kórkem pikir. Kórkem pikir erkin qosıqtıń poetikasın belgilewde uyqasqa salıstırǵanda úlken xızmet atqaradı. Oqlıwı awır hám dástúriy emes formaǵa iye qosıqtıń baslı qásiyetleri, mine, usı pikirge gárezli boladı. Bul tuwralı ádebiyatshı Q.Orazimbetov: “Erkin qosıqta sistemalı uyqastıń bolıwı shárt emes. Biraq báribir kóp ǵana erkin qosıqlarda hásiz bolsa da uyqas qatnasadı. Erkin qosıqta uyqastıń ornın basatuǵın birinshi element pikir. Kúshli mazmun hám ótkir pikir qosıqtıń uyqasqa bolǵan talabın qanaatlandıradı, oqlıwshıda uyqasqa degen ańsawshılıq bolmaydı” [5:139]. Demek, verlibrdıń baslı qásiyetlerin dástúriy qosıq sıyaqlı belgilengen formalar emes, al kórkem pikir, avtor maqseti hám ishki ritmge qatnaslı bólingen qatarlardıń erkin jayǵasıwınan ibarat.

Talqılaw. Verlibr janrınıń Evropa ádebiyatında keńnen belgili bolıwında francuz lirikası ayrıqsha rol oynadı. Anglichan yamasa nemis verlibrine salıstırǵanda olarda qosıq intonaciya, ritmi jaqsı saqlanadı. “Eń dáslepki verlibr úlgileri A.Rembo dóretiushiliginde ushırasadı. Nemis yáki anglichan verlibrin oqlıwında yamasa tıńlaǵanda onda anıq bir ritmikalıq qalıp joq ekenligin ańlaysız, al francuz verlibrinde bolsa oqlıwshı dástúriy lirika sıyaqlı buwınlar sanınıń teń keliwın bayqaydı, sebebi onda dástúriy francuz qosıǵınıń ruwxı saqlanıp qalǵan” [6:227]. Bunday verlibrlerde qosıq qataqları, ondaǵı buwınlar sanı teń bolıp, belgili dárejede uyqasıp ta keliwı múmkin. Biraq ol dástúriy qosıqtan sintaksislik, grammatikalıq ózgeshelikleri, pikir aǵımı menen ajıralıp turadı. Usı orında verlibrdıń eki tiykarǵı túri: sintaksislik hám antisintaksislik túrleri aytıp ótiw kerek. Olar janrdıń ózgesheliklerin ashıp beriwde úlken xızmet atqaradı.

Sintaksislik verlibr dástúriy qosıqqa biraz jaqın keledi, biraq onda aldınnan belgilengen qatań forma, uyqas, buwınlardıń teń bolıwı, qatar sanlarınıń sheklewini sıyaqlı shártler bolmaydı, al antisintaksislik verlibr sintaksislik verlibr sıyaqlı erkin bolıw menen birge, qosıq qatarlarınıń keskin ózgerisi – gápplerdiń bóliniwini menen ajıralıp turadı. Yaǵnıy, antisintaksislik verlibrde gáp qatar aqırında tamamlanbaydı, ol birinshi qatardan baslanıp ekinshi ya úshinshi qatarda juwmaqlanıwı múmkin. Bul tuwralı M.Gasparov: “Eger sintaksislik verlibrde qatarlarǵa bóliw óz-ózinen túsinikli bolıp, tiykarǵı itibar qatarlardıń erkin ishki ritmine qaratılса, antisintaksislik verlibrde qosıq tekstiniń eń birinshi belgisi bolǵan qatarlarǵa bóliwdiń ózi birinshi orınǵa shıǵadı hám anıq kózge taslanadı” [6:228-229]. Bul ayırmashılıq tómendegi ózgesheliklerdi keltirip shıǵaradı:

1) Intonaciya hám ritm. Sintaksislik verlibrdiń ritmi tábiyiy sóylew ritmine uqsas, bir tegis hám ashıq intonaciyanı payda etedi. Oqlıwshı kútilmegen pauzalarsız, qosıqtı gáptiń mánisine qarap tábiyiy oqıy aladı. Al, antisintaksislik verlibrde ritm jasalma túrde buzılıp, úzilgen hám keskin túske enedi. Gáp úzilgen jerde kútilmegen pauza payda boladı;

2) Sózlerge túsetuǵın logikalıq pát. Sintaksislik verlibrde sózler óziniń ápiwayı gáptegi mánisin hám salmaǵın saqlap qaladı. Antisintaksislik verlibrde gáp úzilip, ekinshi qatarǵa túsilgen sózge óz aldına logikalıq pát túsedı. Qatardıń eń aqırında qalǵan hám keyingi qatardıń eń basında kelgen sózler kútilmegende baslı orınǵa

shıǵıwı hám jańa, tereń maǵana ańlatıwı múmkin;

3) Avtorıń maqseti. Sintaksislik verlibrde avtor lirikadaǵı qatań ólshem hám uyqas shınjırınnan qutılıp, pikirdi erkin, poetikalıq prozaǵa jaqın formada ashıp beriwdi maqset etedi. Antisintaksislik verlibrde avtor oqlıwshını aljastırıw, oylandırıw, emocionallıq hám psixologiyalıq keskinlikti arttırıw ushın sintaksisti sanalı túrde buzadı.

Verlibrdiń eń birinshi kózge taslanatuǵın ózgesheliklerinen jáne biri onda dástúriy uyqastıń bolmawı. Pikirlerdi jetkeriwde dástúriy uyqas formaları emes, al avtor tárepinen tańlap alınǵan sózler, sanalı túrde islengen pauzalar hám bóliniwler uyqastıń rolin atqaradı. Buǵan qosımsha qosıqta poetikalıq tákirar, yaǵnıy qaytalanıwshı sózler hám sóz dizbegi de ayrıqsha xızmet etedi. Bul bolsa verlibrge tán irǵaqtıń jaratılıwına imkan beredi. “Uyqastıń ornın iyeleytuǵın ekinshi bir elementler poetikalıq kórkem sóz hám qaytalanıwshı sózlerden payda bolǵan irǵaq. Erkin qosıqtıń tábiyatı artıq yamasa ápiwayı sózdi qabil etpeydi. Sonlıqtan erkin qosıqlarda tek pikirdi jetkeriwge tikkeley qatnasatuǵın sózler paydalanıladı hám olar poetikalıq jaqtan joqarı sózler bolǵanı ushın da oqlıwshı sanasında uyqastıń ornın iyeleydi” [5:139]. Erkin qosıq, yaǵnıy verlibrdiń baslı ózgesheligi de usında – shayır sózlerdi uyqas ushın paydalanbaydı, muzikalılıq, sulıw intonaciyanı payda etiwdi niyetlemeydi, onda pikir aǵımı baslı orınǵa shıǵadı. Verlibrde oqlıwshı qosıqtı oqlıǵan sayın tereńge, shıǵarmanıń ishki mazmunına kirip barıwı kerek, ol geyde uzın, bir neshe qatardan ibarat gápti oqlısa, geyde bir sózden ibarat gápke dus keledi. Dástúriy qosıqtaǵı sıyaqlı hár bir qatardıń óz aldına gáplik intonaciyaǵa iye bolıwı, hár qatarda bir pikir aytılwı názerde tutılmaǵanlıqtan irkilis belgileri qosıq qatarınıń gáp tamamlanǵan jerinde qoyıladı. Birinshi qatarda baslanǵan gáptiń noqatı ekinshi qatar ortasında ya basında qoyılıwı, mine, usı talapqa qatnaslı kelip shıqqan.

Nátıyjeler. Verlibr janrı bir qansha ilimpazlar tárepinen proza hám lirika shegarasındaǵı janr sıpatında qaralsa da, kópshilik ilimpazlar onıń negizinen lirikaǵa tiyisli janr ekenligin, onda lirikanıń qásiyetleri ústemlik etetuǵının moyınlaydı. Lirikada jańa formanı payda etiw niyeti menen jaratılǵan bul janrǵa búgingi kúnde kópshilik shayırlar, ásirese, intellektual poeziya dóretiushileri kóbirek múrájat etpekte. Óytkeni, verlibr óziniń erkin ólshemge, erkin formaǵa tiykarlanıwı menen shayırǵa insannıń quramalı psixologiyasını súwretlewge, pikir aǵımın erkin jetkeriwge keń múmkinshilik beredi. Onda dástúriy qosıqtaǵı qatań talaplardıń bolmawı bolsa erkin qosıqtaǵı hár bir sózdiń, sóz dizbeginiń intonaciya yáki muzikalılıqqa emes, tikkeley mánige, kórkem pikirdi jetkeriwge xızmet etiwın támiyinleydi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda verlibr (bizińshe erkin qosıq) XIX ásirdiń ekinshi yarımında payda bolıwına qaramay, búgingi kúnde zamanagóy dúnya poeziyasında avtor oy-pikiri, lirikalıq qaharman psixologiyası sáwlelendiriwde hám jańa zaman oqlıwshısınıń talǵamın qanaatlandırıwda tiykarǵı janrlardı biri dárejesine kóterildi. Onıń erkin stili, ondaǵı pikir aǵımı hám tereń poetika búgingi quramalı insan sanasın kitap oqlıwshılarna sáwlelendiriwde ayrıqsha xızmet atqaradı.

Ádebiyatlar

1. Литературная энциклопедия: термины и понятий. – Москва: НПК Интелвак, 2001.
2. Жирмунский В. Теория стиха. – Ленинград: «Советский писатель», 1975.
3. Гаспаров М.Л. Очерк истории русского стиха. – Москва: «Фортуна Лимитед», 2000.
4. Иброхимов М. Ўзбек совет поэзияси жанрларининг таркиб топиши (1917-1930-йиллар). – Тошкент: «Фан», 1983.
5. Оразымбетов Қ. Ҳазирги қарақалпақ лирикасынла көркем формалардың эволюциясы ҳам типологиясы (1970-2000-жыллар лирикасы мысалында). Монография. – Нөкис: «Билим». 2004.
6. Гаспаров М.Л. Очерки истории европейского стиха. – Москва: «Фортуна лимитед», 2003.